

A Critical Discourse Analysis of the Novel *Vaziat-e biari* (The State of Shamelessness) by Hamed Jalali Based on Fairclough's Approach

Zeinab Sheikhhosseini^{1*} , and Arezoo Pooryazdanpanah Kermani²

1. Corresponding Author, Associate Professor in language & literature, Faculty of Hazrat-e Narjes, Vali-e-Asr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran. E-mail: sheykhhosseini@vru.ac.ir
2. Associate Professor in Persian language & literature, Faculty of language & literature, University of Yazd, Yazd, Iran. E-mail: abcdef@usb.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 13/05/2022
Received in revised form:
28/03/2023
Accepted: 13/03/2023

Keywords:
Discourse critical analysis,
Vazeiat-e biari,
Hamed Jalali,
Fairclough,
Vazeiat-e biari.

ABSTRACT

Critical discourse analysis is an approach that examines the context of a text by analyzing various levels of language and identifying the author's underlying ideas. Norman Fairclough, a prominent theorist in critical discourse analysis, views language as a social action that is closely tied to ideology. To critically examine the discourse of the text, he proposes three levels: description, interpretation, and explanation. Since poets and writers focus on various social and political issues during different periods, literary texts reflect the conditions of their respective societies. In the present study, the authors employ a descriptive-analytical method to analyze Hamed Jalali's novel based on Fairclough's approach. This analysis aims to examine the author's attitude toward social issues and to identify the effective processes involved in text production. According to the research conducted on this narrative at the descriptive level, the formal features of language—such as the creation of semantic confrontations and the predominance of the indicative mood—reflect their thoughts. At the level of interpretation and explanation, the author is influenced by the discourse of the Islamic Revolution. Although the author presents a love story to his audience, he implicitly supports the prevailing discourse of his time throughout the narrative, with his ideology subtly embedded within the language.

Cite this article: Sheikhhosseini, Z., Pooryazdanpanah Kermani, A. (2025). A Critical Discourse Analysis of the Novel *Vaziat-e biari* (The State of Shamelessness) by Hamed Jalali Based on Fairclough's Approach. *Research in Narrative Literature*, 14 (1), 137-157.

© The Author(s).
DOI: 10.22126/rp.2023.7799.1574

Publisher: Razi University

Extended Abstract

Introduction:

According to Fairclough, discourses are influenced by power relations and ideology, with language regarded as a social practice that is intricately connected to these ideologies. Discourse analysis investigates how meaning and linguistic units are constructed and expressed in relation to intralinguistic factors—such as the textual context of linguistic units, the immediate linguistic environment, and the overall linguistic system—and extralinguistic factors, which include social, cultural, and situational contexts (Fairclough, 1379: 8). Literary texts are shaped by their historical, social, and cultural contexts, and they have always maintained a close relationship with history and social dynamics. The novel, as a component of a society's literature, is influenced by the prevailing discourse of that society while simultaneously striving to advance that discourse. Discourse-oriented research aims to identify the central ideas of the writer or poet and elucidate their perspectives on contemporary society. Hamed Jalali is a graduate of dramatic literature who began writing short stories in the late 1990s. His short stories have been published in over ten collections and have received several awards. *Vaziat-e Biari* (the state of shamelessness) is his debut novel, which was recognized as an outstanding work in the 12th round of the Jalal Literary Award. This story centers on the love of a Mandaean (Sabaeen) boy for a Muslim girl in southern Iraq during the Iran-Iraq War. It is narrated across 68 chapters from the perspectives of 11 different narrators. The present research aims to analyze the novel via using Fairclough's discourse analysis framework, focusing on the power dynamics and attitudes conveyed through the author's language in the text's creation. The novel is a love story that, despite the scattered information available on various websites and in newspapers, has not yet been subjected to scientific study. Therefore, a critical analysis of this novel using Fairclough's approach is essential to elucidate the author's ideology.

At this research, the following questions are being addressed: What discourses are represented in the text of the novel *Vaziat-e Biari* (the state of shamelessness)? How do the linguistic structures of the story reflect the general atmosphere of society? How does language recover power and the ideology arising from it in the production of the text? Has the author directed the reader's mind and thought towards a specific intellectual reflection?

Methodology:

The present research is a library-documentary type. A descriptive-analytical method has been used in this research. First, sections of the text that were more relevant to the research topic were selected using purposive sampling. Then, the necessary information was extracted from the novel *Vaziat-e Biari* (the state of shamelessness) and analyzed using Fairclough's discourse analysis approach.

Results and Discussion:

According to research findings, the following results have been achieved.

Discourses of superficial Islam, political Islam (Islamic Revolution), communist revolution, and feminine are present in this novel. The syntactic structure indicates the certainty expressing their intended ideology. In this novel, instances where discourse is accompanied by interrogative or negative sentences can be found in discussions surrounding superficial Islam and the feminist discourse prevalent in pre-Islamic Revolution society, as expressed by characters such as Halima and

Khaleh Sekineh. However, these discourses are ultimately shaped by the discourse of the Islamic Revolution. Linguistic tools, including ideological vocabulary (in the form of oppositional or near-synonymous terms), modality, colloquial language, active voice, and metaphor, play a crucial role in conveying the author's ideology. At the level of interpretation and explanation, a key issue is the notion of resistance against oppression as a divine duty, which stands as one of the fundamental principles of the discourse surrounding the Islamic Revolution. The narrative aligns with the prevailing cultural discourse in society, and the author implicitly conveys their ideology, highlighting the influence of dominant discourse on the social issues of that era and the context addressed in the story. Consequently, this work serves as a tool for the creation and reproduction of cultural symbols.

Conclusion:

This study, employing Fairclough's critical discourse analysis, has illuminated the intricate ways in which Hamed Jalali's novel "Vaziat-e biari" (the state of shamelessness) embodies and propagates various societal discourses during the Iran-Iraq War era. By dissecting the linguistic structures and narrative choices, we have moved beyond simply identifying these discourses (superficial Islam, political Islam of the Revolution, communist revolution, and feminine discourse) to understand how the author's language actively constructs and reflects the power dynamics and ideological landscape of that period.

Returning to the fundamental significance of this study—understanding the interplay between literature, power, and ideology—our findings highlight the essential role of literary texts as both products and producers of social discourse. The novel actively engages with and shapes prevailing ideologies. By identifying the discourse of the Islamic Revolution as ultimately influential—impacting even the expression of other discourses, such as pre-revolutionary feminism—it highlights the pervasive power of dominant ideologies in shaping both individual and collective understanding. This transcends the specific subfield of literary discourse analysis, providing insights into how dominant narratives operate across diverse social and cultural contexts to shape thought and behavior.

Our analysis confirms that linguistic structures are not merely stylistic choices; rather, they are deeply intertwined with the author's ideological stance and the broader societal power relations.

The consistent use of assertive syntax, along with specific lexical choices and rhetorical devices, demonstrates how language can be employed to subtly yet powerfully convey a particular worldview.

The theoretical significance of these outcomes lies in their empirical application of Fairclough's model to a contemporary Persian novel. This study provides a concrete example of how critical discourse analysis can reveal the ideological underpinnings of literary texts and contribute to a deeper understanding of the relationship between language, power, and society within a specific cultural context. This research provides a methodological framework for analyzing various literary works, allowing for the deciphering of embedded ideologies and an understanding of their potential influence on readers. If these findings are valid and replicable across other literary works from the same period or those addressing similar socio-political contexts, they could provide a framework for understanding how individuals within a society are positioned and influenced by competing discourses. Understanding how literary texts encode and transmit ideologies has significant implications for literary education and cultural studies.

تحلیل انتقادی گفتمان رمان وضعیت بی‌عاری اثر حامد جلالی بر اساس رویکرد فرکلاف

زینب شیخ‌حسینی^{۱*} | آرزو پوریزدان‌پناه کرمانی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده حضرت نرجس (س)، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان، رفسنجان، ایران. رایانامه: z.sheykhhosseini@vru.ac.ir
- ۲- دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: pooryazdanpanah@yazd.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۲/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۲

واژه‌های کلیدی:

تحلیل گفتمان انتقادی،
جلالی،
رمان،
فرکلاف،
وضعیت بی‌عاری.

تحلیل گفتمان انتقادی رویکردی است که با تحلیل سطوح مختلف زبان، بافت متن را بررسی کرده اندیشه‌های پنهانی نویسنده را مشخص می‌کند. فرکلاف یکی از نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان انتقادی است که زبان را به مثابه کرداری اجتماعی می‌داند که با ایدئولوژی پیوند خورده است. وی برای بررسی انتقادی گفتمان متن سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین را پیشنهاد می‌کند. از آن‌جا که شاعران و نویسندگان در هر دوره‌ای به مسائل اجتماعی و سیاسی مختلف توجه نشان می‌دهند، متون ادبی نیز حاصل شرایط جامعه هستند. در پژوهش حاضر سعی بر آن است با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی رمان وضعیت بی‌عاری اثر حامد جلالی را با استفاده از رویکرد فرکلاف تحلیل و تبیین کرد تا چگونگی نگرش نویسنده به مسائل اجتماعی بررسی شود و فرآیندهای مؤثر در تولید متن مشخص گردد. بر اساس پژوهش‌های انجام شده این داستان در سطح توصیف، ویژگی‌های صوری زبان مثل ایجاد تقابل‌های معنایی، غلبه وجه خبری، جملات معلوم و... اندیشه‌های خود را منعکس کرده است. در سطح تفسیر و تبیین نویسنده تحت تأثیر گفتمان انقلاب اسلامی است. می‌توان گفت اگرچه نویسنده داستانی عاشقانه را برای مخاطب خود بیان می‌کند؛ اما در خلال این داستان به صورت ضمنی از گفتمان حاکم بر جامعه عصر خود حمایت می‌کند و ایدئولوژی نویسنده پشت زبان پنهان گردیده است.

استناد: شیخ‌حسینی، زینب؛ پوریزدان‌پناه کرمانی، آرزو (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی گفتمان رمان وضعیت بی‌عاری اثر حامد جلالی بر اساس رویکرد فرکلاف. *پژوهشنامه ادبیات داستانی*، ۱۴ (۱)، ۱۳۷-۱۵۷.

حق مؤلف © نویسندگان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: 10.22126/rp.2023.7799.1574

۱. پیشگفتار

زبان، ابزار مناسبی برای برقراری ارتباط و انتقال دیدگاه‌های اجتماعی، سیاسی است و گفتمان پدیده‌ای زبانی متأثر از اجتماع است. از نظر فرکلاف گفتمان‌ها با روابط قدرت و ایدئولوژی شکل می‌گیرند و زبان به مثابه کرداری اجتماعی است که با ایدئولوژی گره خورده است. تحلیل گفتمان^۱ چگونگی تبلور و شکل‌گیری معنا و واحدهای زبانی را در ارتباط با عوامل درون زبانی (زمینه متن واحدهای زبانی، محیط بلافصل زبانی مربوط و نیز کل نظام زبانی) و عوامل برون زبانی (زمینه اجتماعی، فرهنگی و موقعیتی) بررسی می‌کند. (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۸)

متون ادبی حاصل شرایط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی خود بوده همواره رابطه‌ای تنگاتنگ با تاریخ و بافت اجتماعی داشته‌اند. رمان به عنوان بخشی از ادبیات یک جامعه است که از یک سو زبان و مفاهیم مورد استفاده در آن متأثر از گفتمان حاکم بر جامعه است و از سوی دیگر سعی در تبلیغ گفتمان جامعه آن دارد. در تحقیقات گفتمان محور، سعی بر این است که اندیشه‌های اصلی نویسنده یا شاعر شناسایی شده نوع نگاه وی به جامعه معاصر خود تبیین شود. حامد جلالی دانش‌آموخته رشته ادبیات نمایشی است که از اواخر دهه ۷۰ به نوشتن داستان کوتاه روی آورد. داستان‌های کوتاه وی در بیش از ده مجموعه به چاپ رسیده‌اند و تاکنون جوایزی را به خود اختصاص داده‌اند. وضعیت بی‌عاری اولین رمان اوست که به عنوان اثر شایسته تقدیر در دوازدهمین دوره جایزه جلال معرفی شده است. این داستان حول محور عشق پسری مندائی (صابئی) به دختری مسلمان است که در جنوب و در بستر جنگ تحمیلی شکل گرفته است و در ۶۸ فصل از زبان ۱۱ راوی بیان شده است. تحقیق حاضر سعی دارد با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان فرکلاف، رمان وضعیت بی‌عاری را بررسی کند و با بررسی زبان نویسنده قدرت و نگرش برخاسته از آن را در تولید متن ارزیابی کند.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

- متن رمان وضعیت بی‌عاری معرف چه گفتمان‌هایی است؟
- ساختارهای زبانی^۲ داستان، فضای عمومی جامعه را چگونه بازتاب داده است؟
- زبان، چگونه قدرت و نیز ایدئولوژی برخاسته از آن را در تولید متن بازتابی کرده است؟

^۱ discourse Analysis

^۲ linguistic structures

- آیا نویسنده ذهن و فکرخواننده را به سوی یک بازتاب فکری به خصوص هدایت کرده است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مطالعه پیشینه نظریه فرکلاف در تحلیل رمان با آثار گوناگونی مواجه هستیم؛ از جمله این آثار می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

زارع، بلاوی و هاشمی ترنگی (۱۳۹۹) در مقاله «تحلیل گفتمان رمان اثر یوسف القعید «الحرب فی بر مصر» (بر اساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف)» به تحلیل گفتمان رمان مذکور در سطوح توصیف، تفسیر و تبیین پرداخته‌اند.

جاور و علی‌زاده (۱۳۹۶) در مقاله خود رمانی از فرخنده آقایی با عنوان *از شیطان آموخت و سوزاند* را در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین مورد بررسی قرار داده‌اند.

احمدی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «تحلیل گفتمان سیاسی رمان صادق چوبک تنگسیر به مطالعه عوامل تأثیرگذار بر محتوای گفتمان در رمان مذکور پرداخته‌اند.

حدادی، داودی مقدم و گرجی (۱۳۹۱) پژوهشی در تحلیل گفتمان رمان *مدار صفر* درجه انجام داده‌اند که بر اساس آن گفتمان این رمان مطابق با ایدئولوژی حاکم بر دهه‌های ۶۰ و ۷۰ بوده است.

صالحی و نیکوبخت (۱۳۹۱) در مقاله «واژه گزینی شعری قیصر امین‌پور از منظر تحلیل گفتمان انتقادی» سعی کرده‌اند نشان دهند که چگونه شاعر متأثر از محیط واژه‌های خود را انتخاب کرده است.

رمان وضعیت بی‌عاری اثری عاشقانه است که اگر چه مطالب پراکنده‌ای درباره آن در بعضی از سایت‌ها و روزنامه‌ها مشاهده می‌شود؛ اما تاکنون به صورت علمی مورد بررسی قرار نگرفته است؛ از این جهت تحلیل انتقادی این رمان بر اساس رویکرد فرکلاف جهت تبیین ایدئولوژی نویسنده ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

تحقیق حاضر از نوع کتابخانه‌ای - اسنادی می‌باشد. در این پژوهش از شیوه توصیفی - تحلیلی بهره گرفته شده است. ابتدا بخش‌هایی از متن که با موضوع پژوهش ارتباط بیش‌تری داشت، با استفاده از نمونه‌گیری هدفدار، انتخاب شد. سپس اطلاعات لازم از رمان وضعیت بی‌عاری فیش‌برداری شد و با رویکرد تحلیل گفتمان فرکلاف تحلیل گردید.

گفتمان^۱، در تعریفی ساده، شیوه‌ای خاص برای سخن گفتن درباره جهان و فهم آن (یا فهم یکی از وجوه آن) است. (یورگسنس و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۸) متون ادبی نیز هم‌چون متون سیاسی، دارای ساختارهای گفتمان‌مدار هستند و با مطالعه و تحلیل انتقادی آن‌ها، می‌توان به افکار ایدئولوژیک نویسنده آن‌ها دست یافت. (Rogers, 2011: 123) تحلیل انتقادی گفتمان^۲ رویکردی است که علاوه بر زبان، بافت متن را بررسی می‌کند. منظور از بافت متن این است که یک عنصر زبانی در چارچوب چه متنی قرار گرفته است و جملات ماقبل و مابعد آن عنصر در داخل متن، چه تأثیری در تبلور صوری، کارکردی و معنایی آن دارند و در بافت موقعیتی^۳ یک عنصر یا متن در چارچوب موقعیت خاصی که تولید شده است، بررسی می‌شود. (تاجیک، ۱۳۷۹: ۱۴۲) تحلیل گفتمان انتقادی از یک طرف به حمایت گروه‌های سرکوب‌شده می‌پردازد و از طرف دیگر با گروه‌های برتر مخالفت می‌کند و به وضوح علایق و خواسته‌های رهایی‌بخش را مطرح می‌کند که باعث ایجاد انگیزه در آن می‌شود. این کار باعث انتقال دیدگاه‌های ایدئولوژیکی می‌شود که گفتمان در صدد انتقال آن است و می‌خواهد روابط نابرابر قدرت بین (برای مثال) طبقات اجتماعی زنان و مردان، اقلیت‌ها و اکثریت‌های فرهنگی - قومی را به وجود می‌آورد. (Jones, 2007: 36) نورمن فرکلاف^۴ تحلیل انتقادی را روشی می‌داند که در کنار سایر روش‌ها برای بررسی تغییرات اجتماعی و فرهنگی به کار گرفته می‌شود و مرجعی است که در نزاع علیه استثمار و سلطه، مورد استفاده قرار می‌گیرد. (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۱۰۵) فرکلاف برای توصیف قدرت پشت زبان، گفتمان را در سه سطح مورد توجه قرار می‌دهد؛ سطح اول، گفتمان به مثابه متن است که شامل گفتار و نوشتار می‌شود؛ تحلیل متن بر خصوصیات صوری^۵ از قبیل کلمات، گرامر، نحو و انسجام^۶ جمله‌ها تأکید دارد. این سطح گفتمانی بر «توصیف^۷» متمرکز می‌شود. سطح دوم سطح تفسیر^۸ و توضیح است؛ در این سطح، روابط موجود در بین فرایندهایی که باعث تولید و درک گفتمان مورد نظر می‌شود، مورد بررسی قرار می‌گیرد. در سطح سوم؛ یعنی سطح تبیین^۹، به توضیح و چرایی رابطه بین عناصر گفتمانی و اجتماع می‌پردازد.

1. discourse
2. critical discourse analysis
3. Context of situation
4. Norman Fairclough
5. Formal features
6. coherence
7. description
8. interpretation
9. explanation

(فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۶۸) در این سطح از تحلیل گفتمان، تحلیل‌گر درصدد کشف معانی پنهان و ایدئولوژیک متن با راهبرد طبیعی‌زدایی از باورهای متعارف جامعه است تا واقعیت‌ها را برای مردم آشکار کند. (آقاگلزاده، ۱۳۹۱: ۵۸)

۱-۳-۱. توصیف

گفتمان با واکاوی لایه‌های زبانی و مؤلفه‌های گفتمانی متن، می‌تواند حقایق تاریخی، فرهنگی و اجتماعی بیش‌تری را از روزگار تولید متن، آشکار کند. مرحله توصیف اولین مرحله تحلیل انتقادی گفتمان در نظریه فرکلاف است که کاوشی در روستاخت متن است. به اعتقاد وی مجموعه ویژگی‌های صوری‌ای که در یک متن خاص یافت می‌شوند، می‌توانند به عنوان انتخاب‌های خاصی از میان گزینه‌های (برای مثال گزینه‌های مربوط به واژگان^۱ و دستور) موجود در انواع گفتمان‌هایی تلقی شوند که متن از آن‌ها استفاده می‌کند. به منظور تفسیر ویژگی‌هایی که به صورت بالفعل در یک متن وجود دارند، معمولاً مد نظر قرار دادن دیگر انتخاب‌های ممکن نیز ضروری است؛ یعنی انتخاب از میان نظام‌های گزینه‌ای انواع گفتمان‌هایی که ویژگی‌های موجود از آن‌ها اخذ شده‌اند. در نتیجه در تحلیل متون، کانون توجه دائماً بین آنچه در متن وجود دارد و نوع گفتمان یا انواع گفتمان‌هایی که متن از آن‌ها استفاده می‌کند، در نوسان است. (همان: ۱۶۹) این تغییر و جابجایی در مباحث زیر بررسی می‌شود.

الف) واژگان

کلمات واجد کدام ارزش‌های تجربی هستند؟ در طبقه‌بندی آن‌ها از کدام طرح‌ها استفاده است؟ کلمات واجد کدام ارزش‌های رابطه‌ای هستند؟ کلمات واجد کدام ارزش‌های بیانی هستند؟ در کلمات از کدام استعاره‌ها^۲ استفاده شده است؟

ب) دستور

ویژگی‌های دستوری واجد کدام ارزش‌های تجربی هستند؟ ویژگی‌های دستوری واجد کدام ارزش‌های رابطه‌ای هستند؟ ویژگی‌های دستوری واجد کدام ارزش‌های بیانی هستند؟ جملات (ساده) چگونه به یک‌دیگر متصل شده‌اند؟ از کدام کلمات ربطی منطقی استفاده شده است؟

1. lexicon

2. metaphor

ج) ساخت‌های متنی

آیا روش‌هایی وجود دارند که به کمک آن‌ها یک مشارک نوبت سخن گفتن دیگران را کنترل کند؟ متن واجد چه نوع ساخت‌های گسترده‌تری است؟ (همان: ۱۷۱-۱۷۰)

البته در تحلیل متن لزوماً نباید به همه این پرسش‌ها پاسخ داد و یا به این پرسش‌ها محدود بود و تحلیل‌گر می‌تواند بر اساس نوع متن جنبه‌های مختلف زبانی را واکاوی کند.

۱-۳-۲. مرحله تفسیر

تفسیر مرحله‌ای است که تحلیل‌گر با استفاده از دانش زمینه‌ای خود متن را تفسیر می‌کند. در مرحله تفسیر چهار پرسش مطرح می‌شود: ۱- ماجرا چیست؟ ۲- چه کسانی درگیر ماجرا هستند؟ ۳- روابط میان آنان چیست؟ ۴- نقش زبان در پیش‌برد ماجرا چیست؟ (گرچی و همکاران، ۱۳۹۰: ۵۱)

۱-۳-۳. تبیین

سطح تبیین تأثیر گفتمان خاص را در چارچوب عمل اجتماعی با توجه به پیشینه فرهنگی آن گفتمان توضیح داده دلایل انتخاب و به کارگیری واژگان خاص را تبیین می‌کند. به عبارت دیگر در این در مرحله به دنبال علت یابی مولدهای آفرینش متن خواهیم بود. این که چگونه ساختارهای اجتماعی و فرهنگی در لباس قدرت و ایدئولوژی تأثیرات غیر قابل انکار خود را بر آفرینش‌های ادبی گذارده‌اند. در نهایت می‌توان گفت؛ تبیین مرحله‌ای است که به بیان ارتباط میان تعادل و بافت اجتماعی می‌پردازد؛ این که چگونه فرآیندهای تولید و تفسیر تحت تأثیر اجتماع قرار دارند. (کریمی فیروزجایی، ۱۳۹۶: ۷۴) درباره تبیین در سطح عوامل اجتماعی، ایدئولوژی‌ها و تأثیرات آن در جامعه پرسش‌هایی مانند این موارد مطرح می‌شود: چه نوعی از روابط قدرت در سطوح گوناگون نژادی، اجتماعی و موقعیتی در شکل دادن این گفتمان مؤثر است؟ چه عناصری از دانش زمینه‌ای که به کار رفته‌اند، دارای ویژگی ایدئولوژیکی هستند؟ جایگاه این گفتمان نسبت به مبارزات در سطوح مختلف نژادی، اجتماعی و موقعیتی چیست؟ آیا این مبارزات علنی است یا مخفی؟ آیا گفتمان موردنظر نسبت به دانش زمینه‌ای هنجاری^۱ است یا ناهنجاری؟ آیا در خدمت حفظ روابط موجود قدرت است یا در جهت دگرگون ساختن آن عمل می‌کند؟ (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۵۰).

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. تحلیل رمان وضعیت بی‌عاری

وضعیت بی‌عاری ماجرای عشق پسری مندائی به دختری مسلمان است که حوادث آن در بستر سال‌های قبل از انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی رخ داده است. نویسنده در این داستان سعی کرده با تقابل گفتمان دین‌داری سطحی و دین‌داری سیاسی به صورت پنهانی ایدئولوژی خود را بیان کند. او ابتدا ماجرای عشقی تند را به تصویر می‌کشد. شخصیت‌های اصلی این داستان رام و حلیمه هستند که عاشق یک‌دیگر می‌شوند؛ در حالی که یکی مسلمان و دیگری مندائی است. داستان در خوزستان اتفاق می‌افتد و مسلمانان مندائی‌ها را صبی و نجس می‌دانند و مندائی‌ها هم ازدواج با مسلمانان را ممنوع کرده‌اند. هر کس که از قوانین عشیره‌ها پیروی نکند به تنبیهات سختی دچار خواهد شد؛ اما حلیمه و رام به یک‌دیگر دل می‌بندند. پدر رام او را از عشق حلیمه نهی می‌کند و مقدمات ازدواج او را با دختری عراقی به نام رود فراهم می‌کند. رود هنگام زایمان می‌میرد. رام و پسرش فرجام به ایران بر می‌گردند. حلیمه در این مدت رام را فراموش نکرده است. عشق حلیمه مجدداً برای رام زنده می‌شود. خانواده حلیمه با ازدواج آن‌ها مخالفت می‌کنند. حتی با این که رام حاضر می‌شود مسلمان شود، آن‌ها قبول نمی‌کنند. رام اسلام ظاهری می‌آورد و آن دو مخفیانه ازدواج کرده فرار می‌کنند. فرزند دیگرشان جلیل هم به دنیا می‌آید. پس از تحمل سختی‌های زیاد و آوارگی سرانجام بی‌بی احلام آن‌ها را پناه می‌دهد. شیخ ابوالقاسم روحانی مبارزی است که به آن‌جا می‌آید. رام را متقاعد می‌کند که اسلام دین کامل‌تری است و او را راضی می‌کند تا بعضی از انقلابیونی را که قصد ملاقات با امام خمینی را دارند، به عراق جابه‌جا کند. سرانجام رام شهید می‌شود. حلیمه بعد از شهادت رام دچار افسردگی می‌شود. جنگ بین ایران و عراق شروع می‌شود. همه مردان روستا به جنگ می‌روند؛ اما حلیمه در مقابل رفتن فرزندانش مقاومت می‌کند. او دچار وضعیت بی‌عاری شده که مسائل اجتماعی برایش هیچ اهمیتی ندارد و تنها برایش مهم است که فرزندانش را هم مثل رام از دست ندهد. برای این که فرجام (جلیل) به جنگ نرود او را هر روز به ماهیگیری می‌فرستد. سرانجام عراقی‌ها فرجام را در حال ماهی‌گیری می‌کشند. حلیمه بعد از شهادت رام سلاح‌های او را مخفی کرده‌بود. با مرگ پسرش آن‌ها را از زیر زمین بیرون می‌آورد. یکی را به دست خلیل می‌دهد و یکی هم خودش به سمت عراقی‌ها نشانه می‌گیرد.

۲-۱-۱. توصیف

آن گونه که در تعریف مرحله توصیف بیان شد (۲-۳-۱)، گزینش واژگان توسط نویسنده ارتباط مستقیمی با نگرش او دارد و به وسیله واژه می توان ایدئولوژی نویسنده را تبیین کرد. پژوهشگران تحلیل گفتمان انتقادی در این زمینه معتقدند، اندیشه نویسنده یا گوینده برحسب دیدگاه فکری اجتماعی اش با واژگان و ساختارهای دستوری ویژه ای شکل می گیرد و ساختارهای گفتمان مداری در متن به وجود می آید که با بررسی این ساختارها، لایه های نهفته زبانی و میزان صراحت و پوشیدگی متن تعیین می شود.» (یاسمی و آقا گل زاده، ۱۳۹۵: ۱۸۵)

در داستان وضعیت بی عاری نویسنده از بعضی واژگان با ارزش تجربی استفاده کرده است. در این بخش که واژگان به شکل تضادها و ارتباط های معنایی، رمزگذاری می شوند، تجربه تولیدکننده و متن از جهان بازنمایی می شود. جلالی در عبارت «هر کس که برای برقراری عدالت و بر علیه ظلم قیام کند و کشته بشود، برای ما هم عزیز است. امام حسین درست است که از امامان مسلمان هاست اما ایشان با خون شان دین یحیای نبی را هم احیا کردن.» (جلالی، ۱۳۷۹: ۲۵۰) از تضادهای معنایی بهره گرفته است؛ از لحاظ ایدئولوژیکی، ظلم و عدالت واژگان متضادی هستند که برای مخاطب^۱ بیگانه نیستند و گفتمان مقاومت را برجسته می سازند. وی هم چنین در عبارت زیر واژگان متضاد زن و مرد را به کار می برد:

«تو چه می فهمی تو سر پسر بچه ها چه می گذره؟ باید مرد باشی تا ئی چیزایه بفهمی.

-تو شیخ قومی که زن بودنمه به رخم می کشی و داری تحقیرم می کنی؟» (همان: ۸۳)

نویسنده با استفاده از این تقابل، ارتباط بین واژگان را طوری مشخص می کند که مخاطب گفتمان فمینیستی^۲ را در می یابد.

او علاوه بر این، برای بازنمایی زنان داستان از واژگانی با معنای نزدیک مثل اطاعت محض، ظلم، حق خوردن استفاده می کند که دارای ارزش تجربی براساس بازنمایی کلیشه های جنسیتی فمینیست ها هستند و نشان از جایگاه بالاتر مردان نسبت به زنان دارد: «مادر اطاعت محض بود. اگر پدر می گفت من را به شیخ حمود هم بدهند، مادر قبول می کرد (همان: ۲۷۶).» یعنی تا این حد که توی فصل حق زن ها خورده می شد و من دم نمی زدم. یعنی تا آن لحظه به ذهنم نرسیده بود که این ها ممکن است ظلم باشد. خوب معلوم است که دختر باید پیش کش شود به پسر عمو» (همان: ۱۸۱)

1. addressee

2. feminist discourse

نویسنده در جایی دیگر از واژگانی که شمول معنایی دارند و مفهوم نسبتاً یکسانی را می‌رسانند، این‌گونه استفاده کرده است: «اگره پیروز بشیم به خاطر کارائیه که ما می‌کنیم، اصولی و با برنامه، نه مثل شما که معلوم نی کی ریشه و کی زیردست ... این مبارزات از زمانی شروع شد که آیت ا... خمینی رو دستگیر کردن، اون وقت شما انگار تشریف نداشتین. این مردم نیازی به رئیس و دسته و تشکیلات نداشتن» (همان: ۲۵۴) به کارگیری واژگان اصولی و با برنامه، رئیس، دسته و تشکیلات، ریشه کن کردن ظلم بیانگر ارزش تجربی گفتمان کمونیستی هستند و در مقابل آن، نداشتن رئیس و تشکیلات، مردم، مراجع (آیت ا... خمینی) واژگانی با شمول معنایی می‌باشند که دارای ارزش تجربی هستند و گفتمان اسلام سیاسی (انقلاب اسلامی) را مطرح می‌کند. بدین صورت نویسنده کلمات خود را در قالب عباراتی بیان کرده که طرفدار / مخالف این رویکردها در متن است وی با استفاده از واژگان، بازنمایی‌های مختلف ایدئولوژی را در متن پنهان کرده است.

بازنمایی مسائل اجتماعی به صورت استعاره در چند بخش داستان نمایان شده است. درخت بی‌عار، نخل و رود خروشنده و... واژگانی هستند که دارای ارزش بیانی هستند و طرح ایدئولوژیکی این متن را نمایان می‌سازند. «بی‌عار» یکی از واژگانی است که در این داستان گاهی مفهوم بی‌توجهی جامعه را منتقل می‌کند و دارای ارزش بیانی است. «بی‌عار» درختی است که انگلیسی‌ها وارد ایران کرده‌اند هیچ میوه‌ای ندارد و به همین دلیل آن را بی‌عار می‌نامند. کم‌کم این درخت زیاد می‌شود و جای نخل‌ها را می‌گیرد. وقتی شیخ ابوالقاسم از رام می‌خواهد انقلابیون را به آن طرف مرز منتقل کند، او ترجیح می‌دهد در سیاست دخالت نکند و سرش به کار خودش باشد. شیخ می‌گوید: «بینید اگر از اول این بی‌عار فکر می‌کرد که باید ثمره‌ای داشته باشد و هم پای نخل‌ها باشد، مع الوصف این بلا سر نخلستان نمی‌آمد.» (همان: ۲۶۱) بدین طریق با استفاده از استعاره، رام را تشویق می‌کند که از وضعیت بی‌عاری و بی‌توجهی به مسائل سیاسی و اجتماعی بیرون بیاید. در بخش دیگری از داستان با تشبیه مردم خوزستان به نخل به عنوان نماد مقاومت و ایستادگی، ایدئولوژی خود را بیان کرده است:

«نخل هم درخت عجیبی بود. مثل بی‌عار نبود که هرچه سرش را قطع می‌کردند از جای دیگر رشد بکند. سرش را که قطع می‌کردند نابود می‌شد. به حول و قوه الهی مردم خوزستان مثل نخل سربلند و ایستاده بودند؛ اما هر چه بر سرشان توپ و گلوله می‌بارید، قطع که نمی‌شدند هیچ، باز رشد می‌کردند و روبه‌روی دشمن کافر چند سر می‌شدند.» (همان: ۳۱۳)

در عبارات «می گن ئی نامردا دارن می آن ئی طرف. بی بی خرمشهر افتاد دستشون» (همان: ۳۰۲) آخر سر هم خرمشهر را مجبور شدیم با گریه و آه بسپاریم به دست بعضی های نجس (همان: ۲۹۸) واژه هایی مثل نامرد یا نجس دارای ارزش رابطه ای هستند و بر روابط اجتماعی بین مشارکین دلالت دارند.

یکی از خصوصیات واژگان که با ارزش های رابطه ای سروکار دارد، رسمی / صمیمی بودن است (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۰). غیر رسمی بودن موقعیت اقتضا می کند روابط نیز غیررسمی و صمیمانه باشد که این امر در واژگان نیز نمود می یابد. غلبه واژگان غیررسمی، یکی از ویژگی های سبکی این داستان است. نویسنده، این داستان را در محیط خوزستان به تصویر کشیده است و علاوه بر لهجه جنوبی از زبان مندائی نیز استفاده کرده است و از آن جا که بیش تر این داستان در محیط خانواده شکل گرفته است، زبان محاوره ای است. در این داستان هر شخصیت گفتار خاص خود را با توجه به تیپ شخصیتی و گفتمان اجتماعی و فرهنگی خویش داراست و گوینده در گفتگوی خود آنچه را در ورای اندیشه اش می گذرد، آشکارا بیان می کند.

ساخت جمله های معلوم و مجهول در تحلیل گفتمان، بار ایدئولوژیک متن را آشکار می کند. نویسنده از طریق بسامد فعل معلوم پیام نهفته در دل رخدادها و گفتگوها را به مخاطبان برساند. مشخص بودن فاعل فعل ها و اعمال قدرت، تصمیم گیری مخاطب را برای نتیجه گیری بیش تر می کند و مقدمات فهم متن را مهیا می کند. (قاسم زاده و گرجی ۱۳۹۰: ۵۰) جمله ها در داستان وضعیت بی عاری به صورت جمله های فعلیه و معلوم است: «قبل از اشغال خونین شهر اگر خدا قبول کند، بیست روز کنار برادران بسیجی و سپاهی برای بیرون راندن بعضی های از خدا بی خبر جنگیدیم؛ اما همه کفر روبه روی ما بودند و ما دست خالی بودیم. خبرهایی می رسید از پایتخت که رئیس جمهور کمک کافی برای مان نمی فرستند. حقیر دعا می کردیم خدا به راه راست هدایت شان کند ان شاء الله. فی الواقع آن زمان نمی دانستیم عمدی در کارشان بود یا این که واقعاً نیرویی نداشتند.» (جلالی، ۱۳۷۹: ۳۱۰) در عبارت فوق نویسنده با مشخص کردن نهاد جمله تمرکز خود را بر روی این مسئله قرار می دهد که تمام جهان علیه کشور متحد شده بودند و رئیس جمهور وقت نیز کمک لازم را از جبهه دریغ می کرد و به مخاطب کمک می کند تا در مورد نهاد جمله بهتر تصمیم گیری کند.

جملات به کار رفته در متن بیش تر مثبت و ضمائر بیش تر به صورت اول شخص است. شکل جمله ها ربطی است «فکر نمی کردم جوانی که با ترحم راهش داده بودم جزیره و زیر پر و بالش

را گرفته بودم تا زندگی‌اش سر و سامان بگیرد، اولین شهید جزیره بشود. اصلاً فکرش را نمی‌کردم که ماندگار بشود. پیش خودم فرض کرده بودم چند صبحی می‌ماند و بعد مردم بیرونش می‌کنند و من هم دخالتی نداشتم. نه دینش با ما یکی بود، نه اخلاقش، نه رفتارش.» (همان: ۲۸۱) در عبارت فوق ضمیر اول شخص کمک کرده تا صمیمت بیش‌تری با متن احساس شود و شکل ربطی جملات شتاب داستان را کم کرده که برای بیان احساسات مناسب‌تر است.

وجهیت؛ یعنی میزان قاطعیت‌گوینده در بیان یک گزاره که به طور ضمنی، به وسیله عناصر دستوری نشان داده می‌شود و بیان‌کننده منظور یا قصد کلی یک‌گوینده یا درجه پابندی او به واقعیت یک گزاره یا باورپذیری، اجبار یا اشتیاق نسبت به آن است.» (فتوحی رود معجنی، ۱۳۹۰: ۲۸۵) اگر گوینده بخواهد نشان دهد که از نظر او فعل جمله به وقوع می‌پیوندد، وجه اخباری را به کار می‌برد و اگر در مورد وقوع فعل به هر طریقی دچار شک باشد و وقوع فعل هرچند تحقق پذیر باشد، اما حتمی نباشد، از وجه التزامی بهره می‌گیرد.» (آقاگل‌زاده و عباسی، ۱۳۹۱: ۱۴۱) در داستان جلالی، وجه جملات خبری است؛ البته در بعضی موارد خاله سکینه و حلیمه سخنانی را در وجه پرسشی بیان می‌کنند که نمایانگر شک و تردید این شخصیت‌ها درباره گفتمان مقاومت است: «ئی جنگ برنده یا بازنده سی موچه فرقی داره؟ حالا رام رفت، شیخ ابوالقاسم سُر و مُر و گنده نشسته رو منبرش داره روضه‌شه می‌خونه نمی‌خونه؟» (جلالی، ۱۳۷۹: ۳۰۴) در برخی موارد نیز نویسنده از وجه پرسشی در معنای خبری استفاده کرده و مفهوم قطعیت را به مخاطب منتقل می‌سازد: «دروغ بگویم؟ چیزی که می‌بینم را منکر شوم؟ دین‌شان از نظر اخلاق و انسانیت مثل دین ماست.» (همان: ۲۵۸)

جدول ۱. راهبردهای صوری زبان (توصیف) (منبع: یافته‌های پژوهش)

ردیف	راهبردهای واژگانی و دستوری	درصد
۱	وجه پرسشی	۱۴٪
۲	وجه خبری	۸۶٪
۳	افعال مثبت	۸۳٪
۴	جملات معلوم	۱۰۰٪
۵	واژگان ایدئولوژیک	۳۰٪
۶	استعاره	۱٪

همان گونه که در جدول فوق مشاهده می شود، وجه خبری در نمونه مورد بررسی شده غلبه دارد. افعال مثبت با ۸۳٪ بیش ترین فراوانی را دارند و همه جملات معلوم هستند. نویسندگان ایدئولوژیک (به صورت تضاد معنایی و شمول معنایی) ۳۰٪ استفاده کرده و در مواردی نیز از استعاره برای آشکار ساختن گفتمان مورد نظر خود استفاده کرده است.

۲-۱-۲. تفسیر

تفسیر، نتیجه و تحلیلی است که ریشه در داده های مرحله توصیف دارد و تحلیل داده های رمان وضعیت بی عاری بیانگر این است که عناصر زبانی این داستان کارکرد معنایی ویژه ای دارند. وقتی واژگان صوری داستان را مورد ارزیابی قرار دهیم، نگرش واقعی متن را خواهیم یافت. اولین نکته بافت متنی در داستان، گزینش عنوان آن است که منعکس کننده دیدگاهی خاص است که در بازنمایی کنشگران اجتماعی مؤثر است و با بررسی آن می توان معانی نهفته در متن را آشکار کرد. عنوان داستان وضعیت بی عاری نامیده شده است و اشاره به بخشی از جامعه دارد که در برابر مسائل جامعه احساس مسئولیت نمی کنند. آغاز داستان با واژه هایی مثل درخت بی عار و دانه های خشک، تصویری از وضعیت بی عاری ارائه می دهد و فضای آن دوره را به تصویر می کشد که انگلیسی ها چنین درختانی را به ایران آوردند. درختانی بی برگ و ثمر که جای گزین نخل ها می شوند.

شخصیت های داستان از مردم عادی کوچه و بازارند که راوی با زبانی واقعی توانسته است تصاویر ذهنی را در داستان عینی و ملموس نشان دهد: در این داستان شخصیت هایی مانند حلیمه و خاله سکینه دچار وضعیت بی عاری گشته اند. حلیمه یکی از شخصیت های اصلی داستان است که به دستورات ظاهری دین اسلام اکتفا کرده و ترجیح می دهد به زندگی خود مشغول باشد. نویسنده با استفاده از وجه پرسشی شک و تردید حلیمه را درباره مسائل اجتماعی نمایان تر ساخته است: «مو همینم که می بینی، یه زن ضعیف و بی سواد که هنوز نمی دونه سی چه یه دفعه همه چیز به هم ریخت؟ نمی دونم سی چه شاهه بیرون کردن؟ سی چه صدام دیوونه شد و افتاد به جون نخلا و داره سراسهونه قطع می کنه؟» (جلالی، ۱۳۹۷: ۲۸۷) این حالات پس از شهادت رام نیز در او تقویت می شود و با بیان این که «اصلاً رام مو چه می دونست خمینی کیه؟ ها؟ چه می دونست شاه چه می گه؟ به خدا اگه ئی حرفا می دونست!» (همان: ۲۸۶)، در مقابل تفکر انقلابی مقاومت هم می کند. او پاسدارها و شیخ ابولقاسم را مقصر شهادت رام می داند و اجازه نمی دهد پسرانش حتی صدای رادیو را بشنوند مبادا که تشویق شوند و به جنگ بروند و حتی خلیل (فرجام) را از ملاقات با نامزدش منع می کند.

خاله سکینه در این رمان شخصیتی است که با مردی انگلیسی زندگی می‌کرده است و اگرچه از طبقات پایین و بی‌سواد جامعه است؛ اما بیش‌تر کلماتی که به کار می‌برد، انگلیسی است که نشان از تسلط فرهنگ استعمار در اجتماع دارد. این شخصیت کسی است که با مسائل اجتماعی بی‌ارتباط است. در عبارت «مو که نمی‌دونستم شاه بهتر بود یا ئینا» (همان: ۲۸۲)، از فعل منفی و وجه پرسشی استفاده کرده است که بیانگر شک و تردید شخصیت درباره گفتمان جامعه است. همین شخصیت در سخنان خود به زیارت کربلا و ارادتش نسبت به حضرت معصومه (س) اشاره می‌کند که بیانگر گفتمان اسلام سطحی اوست. خاله سکینه با بیان «خوانگری بودن از انقلابیون سی چه داشتن سر مردم بیچاره خوزستان خالی می‌کردن دق دلی‌شونه؟ اگه می‌تونستن می‌رفتن با ئونایی که شاه‌شونه بیرون کرده بودن، می‌جنگیدن» (همان) بی‌تفاوتی خود را نسبت به وضعیت جامعه نشان می‌دهد. او در مورد شاه ضمیر متصل «شان» را به کار می‌برد که نشان‌دهنده احساس بیگانگی خاله سکینه نسبت به حکومت شاه است. از سویی دیگر در مورد حکومت اسلامی به رهبری امام خمینی می‌گوید: «اونایی که شاه را بیرون کرده بودند» استفاده از این عبارت بیانگر این مسئله است که خاله سکینه انقلاب را نیز متعلق به خود نمی‌داند و نسبت به هر دو نوع حکومت بی‌تفاوت است. در مقابل این تفکر، تفکر انقلابی قرار دارد. گفتمان انقلابی نیز به دو صورت انقلاب کمونیستی و انقلاب اسلامی نمایان شده است. شیخ ابوالقاسم شخصیتی روحانی است که مبلغ گفتمان انقلاب اسلامی است. او برای برای رد کردن انقلابیون از کارون، از رام کمک می‌گیرد؛ اما رام که تاکنون با سیاست و اجتماع کاری نداشته است می‌گوید «اگه تو ای مدت خوب دیده باشی، مو سرم تو کار خودمه، نمی‌خوام تو سیاست دخالت کنم.» (همان: ۲۵۷) شیخ ابوالقاسم برای ترغیب رام به گفتمان انقلاب اسلامی شخصیت خشی و بی‌تفاوت به جامعه را به درخت بی‌عار تشبیه می‌کند: «بینید اگر از اول این بی‌عار فکر می‌کرد که باید ثمره‌ای داشته باشد و هم‌پای نخل‌ها باشد، مع الوصف این بلا سر نخلستان نمی‌آمد. شما نماز می‌خوانید و خدایی را قبول دارید که به قول خودتان حضرت یحیای نبی علیه‌السلام را فرستاد تا ظلم را ریشه‌کن کند. حضرت یحیای نبی علیه‌السلام بر علیه ظلم به پا خاستند.» (همان: ۲۵۷)

شیخ ابوالقاسم ابتدا از مشترکات دین اسلام و مندائی استفاده می‌کند و با استفاده از جملات پرسشی سعی می‌کند ظلم و ستم شاه را در ذهن رام تقریر کند: «نکند شک دارید که شاه خیانت می‌کند؟ پول‌مان را انگلیسی‌ها دارند می‌برند، آمریکایی‌ها آمده‌اند داخل کشورمان و همه چیزمان را می‌

برند تازه می‌گویند ما وحشی هستیم و باید حق توحش هم پرداخت کرد. علی ای حال این قدر ظلم هست که اگر گوش‌های‌تان هم بگیرید، بالاخره باز هم می‌شنوید.» (همان: ۲۵۸)

رام به فکر فرو می‌رود و به روزهایی فکر می‌کند که انگلیسی‌ها از او می‌خواستند نوکری‌شان را بکند. «طوری رفتار می‌کردند که انگار کشور خودشان است و همه ما نوکرشان هستیم. تازه از من می‌خواستند نوکری آدم‌هایی را بکنم که اصلاً معلوم نبود خدا را قبول دارند یا نه.» (همان)

رام کم‌کم مجاب می‌شود که آن‌ها را از شط عبور دهد. او اگر چه قبلاً به ظاهر مسلمان شده اما هنوز به عقاید مندائی خود پایبند است وقتی که نگاه شیخ ابوالقاسم را به حضرت یحیی می‌بیند، به شط می‌رود تا آیین غسل خود را بر اساس دستورات دینی خود بجا بیاورد. شیخ ابوالقاسم هم نزد او می‌رود تا پاسخ رام را نسبت به جابجایی انقلابیون بداند و با استفاده از استدلال‌هایی که مطرح می‌کند، رام را در مورد برتری دین اسلام به فکر وامی‌دارد: «دین‌شان از نظر اخلاق و انسانیت مثل دین ماست، اما اعمال‌شان و رفتارشان و خیلی از مراسم و آیین‌های‌شان قشنگ‌تر و بامعنا تر از ماست، این‌ها اسامی پیامبران ما را بدون حضرت و علیه‌السلام نمی‌آورند. این‌ها امامانی دارند مثل حسین که به تنهایی یک پیامبر است. من در این دین چیزهایی می‌بینم که نمی‌توانم منکر شوم.» (همان) رام مسلمان می‌شود و سرانجام در مسیر برگشت از شط به شهادت می‌رسد.

گفتمان کمونیستی یکی دیگر از گفتمان‌هایی است که در این داستان نمود پیدا کرده است. صاحب، برادر حلیمه، از شخصیت‌هایی است که ابتدا با انقلابیون کمونیست همراه شده با حکومت شاه مبارزه می‌کند؛ اما بعد از کمونیست‌ها جدا شده به انقلابیون طرفدار امام خمینی می‌پیوندد. صاحب دستگیر می‌شود با تعدادی از کمونیست‌ها هم بند می‌شود. احمد، انقلابی کمونیستی است که با انقلابیون طرفدار امام خمینی بحث می‌کند. احمد به خدا و دستورات دینی اعتقادی ندارد و دلیل مبارزه خود را خلق و توده مردم می‌داند. محمدجهان می‌گوید: «ما هم به خاطر مردم هستیم، چون خدا دستور داده باید از مظلوم دفاع کرد... ما هر دو هدف مون یکیه اونم سرنگونی شاه خائن، به خاطرشم داریم شهید می‌دیم و زجر می‌کشیم، هر دو دنبال اینیم که مردم یا به قول شما توده مردم را نجات بدیم. هر دو مون دنبال عدالتیم، اما شما این‌ها رو فقط به خودتون وصل می‌کنین و ما همه این‌ها رو عنایت خدا می‌دونیم و لطف ائمه.» (جلالی، ۱۳۹۷: ۲۴۲)

صحبت‌های آن‌ها در مورد وجود تشکیلات حزبی و برنامه‌ریزی برای آن تا حدودی تفکرات آن‌ها را بیان می‌کند. محمدجهان می‌گوید: «این مردم نیازی به دسته و تشکیلات نداشتن، همه به‌خاطر این

بی‌حرمتی که به مراجع شد ریختن توی خیابون‌ها و حتی کشته دادن؛ اما الآن مهم اینه که همه با هم کمک کنیم تا ظلم را ریشه کن کنیم.» (همان: ۲۴۳)

احمد در واکنش به این پاسخ محمدجهان می‌گوید که احتمالاً بعداً هم ادعا می‌کنید که مبارزه از شما شروع شده و باید شما بشین همه کارهٔ مملکت؟ «محمدجهان با این پاسخ که «ما مکلف به انجام وظیفه‌ایم و نتیجهٔ کار دست خداست، ما باید با هم ریشهٔ ظلم رو بخشکونیم و بعد حتماً مردم تصمیم می‌گیرند که مملکت شون دست کی باشه» (همان) بحث را تمام می‌کند. در بحث‌های محمدجهان و احمد اصول این دو گفتمان به خوبی نمایان شده است. عدم اعتقاد به خدا، تودهٔ مردم، تشکیلات حزبی و مبارزه با ظلم از محوری‌ترین اصول گفتمان کمونیستی است و گفتمان انقلاب اسلامی حول محور خدا، ولایت، مردم و مبارزه با ظلم می‌چرخد.

یکی دیگر از گفتمان‌های موجود در این داستان گفتمان زنانه است. وجود واژگانی مثل ماشین جوجه کشی تعبیری است که رکسانا در پی توجهی همسرش نسبت به او به کار برده است که نمایان‌گر کلیشه جنسیتی (نقش همسری و مادری) در گفتمان فمینیستی است. «فکر می‌کند من ماشین جوجه-کشی‌ام و اصلاً هم برایش مهم نیست چه می‌کنم... فقط بعد از نه ماه می‌آید توله‌اش را تحویل می‌گیرد. همین» (همان: ۱۷۲). در مقابل این دیدگاه نیز شخصیت‌هایی مثل رام و شیخ ابوالقاسم هستند که به زن احترام می‌گذارند. سخنان شیخ حمود بیانگر احترام رام نسبت به حلیمه است: «طوری با زنش حرف می‌زد انگار داشت با خدا راز و نیاز می‌کند.» (جلالی، ۱۳۹۷: ۲۷۲)

همان‌طور که مشاهده شد، شخصیت‌های داستان جلالی، طیف متنوعی دارند که به فراخور جامعه و مرتبهٔ آن از گفتمان‌های متنوعی برخوردار هستند. در این داستان راوی سعی می‌کند روایت داستانی‌اش را بر پایهٔ روابط و گفتمان اجتماعی و فرهنگی قرار دهد و در عین حال داستانی عاشقانه را در جامعهٔ قبل از انقلاب به تصویر بکشد. دوره‌ای که داستان در آن اتفاق می‌افتد، مقارن با ورود کشورهای استعمارگر به ایران و آمد و شد با کشورهای غربی است که نوعی فرنگی‌مآبی در جامعهٔ آن عصر را در پی داشته است. پس از آن جامعه با نوعی بیداری و بازگشت به خویشتن مواجه می‌شود و با تفکر ذلت‌پذیری مخالفت می‌کند.

۳-۱-۲. تبیین

در مرحله سوم، به تأثیر دوسویهٔ ساختار اجتماعی بر گفتمان و تأثیر گفتمان بر ساخت اجتماعی می‌پردازیم و شیوه و نوع گفتمان برخی شخصیت‌های رمان را بررسی خواهیم کرد.

آن گونه که قبلاً نیز مطرح شد، هدف از مرحله تبیین، توصیف گفتمان به عنوان بخشی از یک مرحله اجتماعی است. این مرحله گفتمان را به عنوان یک کنش اجتماعی توصیف می کند و نشان می دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی (مناسبات قدرت) گفتمان را تعین می بخشند و گفتمان ها چه تأثیری می توانند بر ساختارها بگذارند که منجر به حفظ یا تغییر آن ساختارها شوند. «(فر کلاف، ۱۳۷۹: ۲۴۶) در این سطح باید دید، اگر انتقاد از وضع موجود باشد، اغلب جهان داستان گذشته و یا بی مکان، بی زمان، همه مکانی، همه زمانی، نمادین و استعاری است؛ درحالی که اگر منتقد مدافع وضع موجود باشد، به صورت ضمنی به مسائل سیاسی می پردازد و داستان حول محور ناسامانی های اجتماعی می گردد.» (حدادی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۰-۳۹) با توجه به این نکات در بخش تبیین، باید به بررسی مناسبات اجتماعی و سیاسی نقد شده در متن و گفتمان غالب در آن پرداخت و تأثیر گفتمان غالب بر مسائل اجتماعی دوره و فضای حاکم بر داستان را مورد بررسی قرار داد. بر اساس آنچه که در تعریف مرحله تبیین بیان شد، در این بخش به گفتمان جلالی در سطح اجتماعی خواهیم پرداخت و نشان خواهیم داد که چگونه این گفتمان از حیث ایدئولوژیک روابط و منازعات قدرت را به نمایش می گذارد؛ البته باید توجه داشت که قدرت در گفتمان در معنای زور و اجبار به کار نمی رود؛ بلکه قدرت چیزی است که سبب تولید اجتماع می شود. گفتمان برای کسب مشروعیت در جامعه از ارزش های مشترک در میان جامعه یا گروه های اجتماعی که ایدئولوژی نامیده می شوند، بهره می گیرد.

بر اساس آنچه که در مرحله توصیف و تفسیر بیان شد، به نظر می رسد که نویسنده منابعی از گفتمان های مختلف در اختیار داشته است. نویسنده تلاش کرده گفتمان های اسلام سطحی، اسلام سیاسی، انقلاب کمونیستی و گفتمان زنانه را در داستان خود جمع کند و به صورت غیر مستقیم گفتمان مورد نظر خود را به مخاطب القاء کند. اگرچه نمی توان انتظار داشت که این داستان بر همه مخاطبان خود تأثیر یکسانی داشته باشد؛ اما نویسنده سعی کرده با استفاده از رمان که در دنیای امروز مجری برقراری ارتباط بین نویسنده و خواننده است و در قالب داستانی عاشقانه بر مخاطب خود اثر بگذارد.

نویسنده با ایجاد گفتگویی دو طرفه بین رام و شیخ ابوالقاسم، رام را به تفکر درباره دین اسلام و مبارزه وای می دارد. در نتیجه استدلال های شیخ ابوالقاسم درباره برتری دین اسلام بر سایر ادیان، نویسنده رام را در موقعیتی قرار می دهد که پاسخی برای استدلال های شیخ ابوالقاسم ندارد و مسلمان می شود؛ بدین طریق نویسنده به صورت غیرمستقیم برتری گفتمان اسلام را به مخاطب القاء می کند. جلالی هم -

چنین حلیمه را در موقعیتی قرار می‌دهد که با گفتمان مقاومت میانه‌ای ندارد و سعی می‌کند فرزندان خود را از ماجراهای جنگ به دور نگه دارد و در نهایت وقتی که فرجام توسط عراقی‌ها کشته می‌شود، داستان به گونه‌ای پایان می‌یابد که این زن سرسخت که در وضعیت بی‌عاری قرار گرفته بود و تغییرات اجتماعی برایش هیچ اهمیتی نداشت، با پنجه‌های خود زمین را می‌کند و سلاح‌هایی را که بعد از مرگ رام در خانه دفن کرده بود، بیرون می‌آورد. یکی را به دست پسر دیگرش می‌دهد و یکی را هم خود به سمت عراقی‌ها نشانه می‌گیرد. نویسنده با این پایان‌بندی خود نتیجه بی‌تفاوتی به گفتمان مقاومت را چنین بیان می‌کند که اگر هم حلیمه فرزندان خود را از مقابله با دشمن دور می‌کرد و با دشمن کاری نداشت، او با آن‌ها کار داشت و بدین طریق سعی در تحکیم گفتمان مقاومت در داستان خود داشته است.

گفتمان مقاومت علاوه بر مقاومت اسلامی در داستان نمود کمونیستی نیز یافته است. در جامعه مارکسیستی خواهان تغییرات در مناسبات قدرت و سرمایه‌داری به نفع طبقه ضعیف جامعه هستیم. در این جوامع مناسبات طبقاتی عنصر اقتدار را تعیین می‌کنند؛ در حالی که در حکومت اسلامی مردم با تکیه بر رهبری نقش مهمی در اقتدار حکومت دارند و همبستگی بین مردم و رهبر با (ایدئولوژی) ارتباطی تنگاتنگ دارد. جلالی با قرار دادن دو شخصیت از گفتمان انقلاب اسلامی و انقلاب کمونیستی در یک بند و فراهم کردن زمینه بحث، به صورت غیرمستقیم سعی می‌کند گفتمان انقلاب اسلامی را تبیین کند و زمینه مقایسه آن را با انقلاب غیر دینی فراهم کرده با تمام کردن بحث به نفع محمد جهان، به صورت پنهانی این گفتمان را به مخاطب خود القاء می‌کند. نویسنده از سویی دیگر به زنی که در جامعه قبل از انقلاب نقشی کم‌رنگ داشته در پایان داستان نقشی فعال می‌بخشد.

بنا بر آنچه که گفته شد، می‌توان گفت اگر چه نویسنده به ظاهر هدف خاصی را از بیان یک داستان عاشقانه مد نظر قرار نداده است؛ اما در نهایت هدفی پنهان از این متن آشکار می‌شود و آن تأثیر بر گروهی از مخاطبان خود هست که دچار وضعیت بی‌عاری هستند. در رمان مذکور گفتمان انقلاب اسلامی به نشانه متمایزی از تحولات فرهنگی-اجتماعی تبدیل شده است. این داستان ضمن بیان ایدئولوژی نویسنده، به گونه‌ای پوشیده در پی هم‌سویی با ایدئولوژی حاکم بر جامعه بر می‌آید تا بدین طریق بر مخاطبان خود به صورت غیرمستقیم تأثیر بگذارد.

بر اساس آنچه که بیان شد می‌توان گفت عامل اجتماعی‌ای که در شکل‌گیری ایدئولوژی خاص نویسنده نقش دارد، عبارت است از: سلطه‌گری نظام سلطه قبل از انقلاب اسلامی ایران و تسلط

هژمونیک حکومت اسلامی بعد از انقلاب ۱۳۵۷. در جامعه قبل از انقلاب حاکمان بر طبقه کارگر و سایر اقشار متوسط سلطه سیاسی و اقتصادی دارند. در این میان کسانی که خواهان بهبود وضعیت طبقه کارگر و مردم عادی هستند، دو گروه هستند. در برهه‌ای از زمان بین این گروه‌ها همبستگی علیه حکومت پدید می‌آید. کم کم پس از تغییر حکومت این همبستگی‌ها نیز تا حدودی از بین می‌رود. حکومت اسلامی به عنوان ایدئولوژی مسلط بر جامعه حاکم می‌شود. وقوع برخی رویدادها، از قبیل: کناره‌گیری دولت موقت، برکناری بنی صدر از ریاست جمهوری، ترور مسئولان بلند پایه و آغاز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به تدریج زمینه را برای هژمونیک شدن گفتمان ایدئولوژیک فراهم کرد. در دوران تفوق گفتمان ایدئولوژیک، مشارکت سیاسی در ایران در سطح بالایی وجود داشت. این مشارکت ماهیت توده‌ای داشت و بیش‌تر متأثر از وجوه کاریزماتیک رهبر فقید انقلاب امام خمینی (ره) و شرایط جنگی حاکم بر کشور داشت.» (مسعود نیا و فروغی، ۱۳۹۱: ۱۱۱).

۳. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی انتقادی گفتمان حاکم بر رمان وضعیت بی‌عاری بر اساس نظریه فرکلاف پرداخت. بر اساس یافته‌های تحقیق به نتایج زیر از این پژوهش دست یافتیم:

گفتمان‌های اسلام سطحی، اسلام سیاسی (انقلاب اسلامی)، انقلاب کمونیستی و گفتمان زنانه در این رمان وجود دارند. ساختار نحوی جملات بیانگر قطعیت نویسنده در بیان ایدئولوژی مورد نظر خود می‌باشد. در این رمان مواردی که گفتمان با جملات پرسشی یا منفی همراه شده است، در گفتمان‌هایی مثل اسلام سطحی و گفتمان فمینیستی حاکم بر جامعه قبل از انقلاب اسلامی است که توسط شخصیت‌هایی مثل حلیمه و خاله سکینه بیان شده است؛ اما در نهایت این گفتمان‌ها تحت تأثیر گفتمان انقلاب اسلامی قرار می‌گیرند.

ابزارهای زبان‌شناختی مثل واژگان ایدئولوژیک (به صورت تضاد یا واژگان تقریباً هم معنای)، وجهیت، زبان محاوره، جملات معلوم و استعاره در انتقال ایدئولوژی نویسنده دخیل بوده‌اند. در سطح تفسیر و تبیین مهم‌ترین مسئله مقاومت در مقابل ظلم به عنوان وظیفه‌ای الهی معرفی شده‌است که یکی از اصول اساسی گفتمان انقلاب اسلامی است.

داستان مذکور با گفتمان فرهنگی حاکم بر جامعه هم‌سو بوده و نویسنده سعی کرده به صورت ضمنی ایدئولوژی خود را بیان کند که این امر به تأثیرگذاری گفتمان غالب بر مسائل اجتماعی آن دوره و فضایی که داستان به آن پرداخته منجر می‌گردد. بدین طریق این اثر به ابزاری جهت خلق و بازتولید نشانه‌های فرهنگی تبدیل شده است.

کتابنامه

- احمدی، اصغر و همکاران. (۱۳۹۳) «تحلیل گفتمان سیاسی رمان صادق چوبک تنگسیر، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال دهم، ش ۳۶، ۱۲۹-۹۵.
- آقاگل‌زاده، فردوس و عباسی، زهرا. (۱۳۹۱) «بررسی وجه فعل در زبان فارسی بر پایه نظریه فضاهای ذهنی»، ادب پژوهی، ش ۲، ۱۵۴-۱۳۵.
- آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۹۲) فرهنگ توصیفی تحلیلی گفتمان و کاربردشناسی، تهران: علمی.
- تاجیک، محمدرضا. (۱۳۷۹) گفتمان و تحلیل گفتمانی: مجموعه مقاله‌هایی از محمدرضا تاجیک، شعبان‌علی بهرام‌پور، دایان مک دائل و...، تهران: فرهنگ گفتمان.
- جاور، سعیده و ناصر علی‌زاده. (۱۳۹۶) «هویت در رمان از شیطان آموخت و سوزاند اثر فرخنده آقایی (بر پایه تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف)»، بهارستان سخن، ش ۳۸، ۲۶۶-۲۴۷.
- جلالی، حامد. (۱۳۹۷) وضعیت بی‌عاری، تهران: شهرستان ادب.
- حدادی، الهام و فریده داودی مقدم و مصطفی گرجی. (۱۳۹۱) «کردار گفتمانی و اجتماعی در رمان ملار صفر درجه بر پایه الگوی تحلیل گفتمان فرکلاف»، فصلنامه علمی - پژوهشی نقد ادبی، ش ۱۸، ۴۹-۲۵.
- زارع، ناصر، بلاوی، ناصر و هاشمی تزنکی، زهرا. (۱۳۹۹) «تحلیل گفتمان رمان اثر یوسف القعید «الحرب فی بر مصر» (براساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف. زبان و ادبیات عربی (دو فصلنامه علمی)، سال دوازدهم، ش ۱. ۱۴۷-۱۶۰. 10.22067/jall.v12.i1.77205.
- صالحی، پریسا و نیکوبخت، ناصر. (۱۳۹۱) «واژه‌گزینی‌های شعری قیصر امین‌پور از منظر تحلیل گفتمان انتقادی»، پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ش ۲۴، ۹۹-۷۵.
- فتوحی رود معجنی، محمود. (۱۳۹۰) سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، تهران: سخن.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۹۷) تحلیل انتقادی گفتمان، ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران، تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌های صدا و سیما.

- قاسم‌زاده، سید علی و مصطفی گرجی. (۱۳۹۰) تحلیل گفتمان انتقادی رمان دکتر نون زنش را بیش‌تر از مصدق دوست داشت، ادب پژوهی. ش ۱۷ ۳۳-۶۳.
- کریمی فیروزجایی، علی. (۱۳۹۶) گفتمان‌شناسی انتقادی، تهران: جامعه‌شناسان.
- گرجی، مصطفی و همکاران. (۱۳۹۰) بررسی و تحلیل ادبیات داستانی سیاسی معاصر، گزارش طرح پژوهشی مصوب پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی تهران.
- مسعودنیا، حسین و فروغی، عاطفه. (۱۳۹۱) «بررسی جایگاه رمان در شناخت گفتمان سیاسی در ایران پس از انقلاب مطالعه موردی ۸۴-۱۳۷۶»، دانش سیاسی و بین‌الملل، ش دوم. ۱۲۸-۱۰۲.
- یارمحمدی، لطف‌الله. (۱۳۸۳) گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی. تهران: هرمس.
- یاسمی، کلثوم و آقاگل زاده. (۱۳۹۵) «تحلیل گفتمان انتقادی کتاب/مریکن/ینگلیش فایل با استفاده از مدل ون دایک»، مطالعات فرهنگ ارتباطات، سال ۱۷، ش ۳۴، ۱۸۵-۲۰۵.
- یورگنسن، ماریان و فیلیپس، لوئیز. (۱۳۸۹) نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نی.

References

- Agha Golzadeh, F., Abbasi, Z. (2012) Mood in Persian based on the Theory of Mental Spaces. *Adab Pazhuhi*. Volume 6. Issue 20. 135-154. (In Persian).
- Agha Golzadeh, F. (2013) *Descriptive dictionary of discourse analysis and applied studies*. Tehran: Elmi. (In Persian).
- Ahmadi, A., Aghagolzadeh Khalili, M. A., Ghobadi, H. A., Javadi, Yeganeh, M.R. (2014) Analysis of the political discourse of Sadegh Chubak's novel "Tangsir". *Quarterly Journal of the Iranian Association for Cultural Studies and Communication*, 10 (36), 95- 131 (In Persian).
- Fairclough, N. (2001) *Critical discourse analysis*. translated by Fateme Shayeste Piran et el, Tehran: Bureau of meadlastudies and planning.
- Fotouhi Rudmajani, M. (2011) *Stylistics: Theories, approaches and methods*. Tehran: Sohkan (In Persian).
- Georgi, M. et al. (2012) *The review and analysis of the political stories literature (1979-2006)*. Humanities and Social Sciences Institute. (In Persian).
- Ghasemzadeh, A., Gorji, M. (2011) The critical discourse analysis of Dr. Noon's novel was more about his wife than Mosadegh. *Literary Research*. 5 (17), 33-63 (In Persian).
- Haddadi, E. Davoodi Moghaddam, f., Gorji, M. (2012) Discourse and Social Action in a Zero Degree Novel Based on Fairclough Discourse Analysis Pattern. *Literary Criticism*. 18. 25- 49 (In Persian).

- Javar, S., Alizadeh, A. (2017) Identity in the novel "Learned and Burned by the Devil" by Farkhondeh Aghaei (based on Norman Fairclough's critical discourse analysis). *Baharestan Sokhan. Persian Literature Quarterly*. 14. (38). 247-266 (In Persian).
- Jorgensen, M., Phillips, L. (2001) *Discourse Aanalysis as theory and method*. translated by Hadi Jalili. Tehran: Ney. (In Persian).
- Jones, P.E. (2007) Why there is no such thing as "critical discourse analysis". *Language & Communication*. 27. 337-368.
- Karimi Firozjaie, A. (2018) *Critical discousology*. Tehran: Sociologists Publications. (In Persian).
- Masoudnia, H, Foroughi, A (2012) Study About the Role of Novel in Recognition of the Political Discourse. *Political and international knowledge*. V1, N2, 103-128. (In Persian).
- Rogers, Rebecca. (2011) *An Introduction to Critical Discourse Analysis in Education*. Second Edition. New York: Routledge.
- Salehi, P. (2013) Gheisar Aminpour's poetic word selection according to critical discourse analysis. *Persian language and literature research*. N24, 75-100. (In Persian).
- Tajik, M. (2013) *Discourse and Discourse Analysis: A collection of articles by Mohammad Reza Tajik, Shaban Ali Bahrapour, Diane McDonnell, etc*. Tehran. discourse Culture. (In Persian).
- Yarmohammadi, L. (2015) *Mainstream and Critical Discourse*. Tehran: Hermes. (In Persian).
- Yasami, K, Agha Golzadeh, F. (2016) The Critical Discourse Analysis of American English File Book based on van Dijk's Model. *Culture-Communication*, V 17. N 34. 186-205. (In Persian).
- Zare, N., Balavi, R., Hashemi Tezangi, Z. (2020) Discourse Analysis of "War in Egypt" by Yusuf al-Gha'id (According to Norman Fairclough's Theory of Critical Discourse Analysis. *Arabic language& literature*. Volume 12. Issue 1. 147-160. (In Persian).

